

І. М. ДРИГА

ВНЕСОК ОМЕЛЯНА ПРИЦАКА У ТЮРКСЬКУ ІСТОРИЧНУ ЛІНГВІСТИКУ

Сучасний стан та актуальні проблеми історичної тюркської лінгвістики вже були частково розглянуті нами¹. Виходячи з розуміння того, що досі не достатньо повно усвідомлено внесок українських попередників до історії тюркських мов, нами було висвітлено в цьому напрямку науковий доробок А. Ю. Кримського², Я. Р. Дашкевича³, О. Й. Прицака⁴.

На цей час міжнародним проектом проводиться робота зі створення нарисів історичної граматики писемних тюркських мов, розповсюджених на території сучасної України. Тому виникла потреба усвідомлення внеску до історії тюркських мов українських попередників. У запропонованій доповіді увагу буде зосереджено на статтях О. Прицака, присвячених прочитанню тюркомовних пам'яток та тюркським етимологіям від 1941 р.

¹ Див.: Дрига І. Сучасні дослідження з історії тюркських мов: стан і перспективи // Мовні і концептуальні картини світу: Збір. наук. праць. — КНУ ім. Тараса Шевченка, 2007. — Вип. 23. — Ч. 1. — С. 202–206.

² The “History of Albania” by Agathangel Krymsky as a source for Turkological Studies (in Ukrainian) // Anniversary Scientifical Conference “A. Krymsky in the context of Ukrainian and World Culture”, 26–27.01.2006, Volyn State University. — Papers. — S. 15–22. An unpublished manuscript about Karagoz theatre by the founder of National Academy of Sciences of Ukraine A. Krymsky (in Turkish) // International Congress “Our non-material cultural heritage: Karagoz” (“Somut Olmayan Kültürel Miras:Yaşayan Karagoz”), Gazi University, National Comission of Turkey, National Center of UNİMA, 27–29.04.2006, Ankara.

³ Дрига І. Внесок Я. Р. Дашкевича до історії літературних тюркських мов в Україні // Вісник ЛНУ. — 2007. — № 2.

⁴ Дрига І. История тюркских языков в Украине: опыт изучения, 2005–2007 гг. // Языковые контакты в аспекте истории. — МГУ, филол. фак-т. 01.2008.

Цими завданнями визначається наукова актуальність дослідження, адже роль зазначеного періодичного видання та його нахненника О. Прицака в розвитку історичної тюркської лінгвістики не розглядалась.

У статті “Тюркська історична лінгвістика” на сторінках видань *Harvard Ukrainian Studies* (HUS. 1977–1996. Т. 1–20) ми ставили за мету ідентифікувати наукове коло орієнталістів-тюркологів, що згуртувалися навколо “хана світової тюркології” О. Й. Прицака. Було з’ясовано, що більшість представників кола видатних лінгвістів-тюркологів збагатили бюлетень HUS щонайменше однією науковою розвідкою; а діяльність HUS в галузі тюркології та, вужче, історії тюркських мов завмирає з відходом від справ О. Й. Прицака, з чого випливає, що коло тюркологів навколо HUS гуртував насамперед О. Прицак.

Дослідження наукового доробку О. Й. Прицака в галузі історичної тюркської лінгвістики також можна використовувати для атрибуції пам’ятників літературних тюркських мов на території України. Це дозволить нам здійснити також спробу попереднього визначення кола висвітлюваних питань у наскрізному нарисі порівняльно-історичної граматики огузької групи тюркських мов, представлених текстами транскрипційної писемності.

Розвиток тюркської лінгвістики сьогодні в Україні дозволяє говорити про переважання в кількісному плані досліджень із суто турецької соціо- та когнітивної лінгвістики, синтаксису та термінології сучасної турецької та кримськотатарської мов. На цей момент все ж можна говорити про завершення певного етапу в таких синхроністичних дослідженнях та про завершення синхронного опису діалектів і говірок тюркських мов як на території України, так і територіях, що мали до них відношення в історичному плані. Опис окремих етапів розвитку та становлення фонетичних, граматичних рис окремих тюркських мов, зміни їх значень в працях українських лінгвістів недостатньо враховує наукові результати досліджень О. Й. Прицака в галузі історичного мовознавства, що пояснюється насамперед недоступністю видань, в яких їх опубліковано, а також публікацією досліджень насамперед німецькою мовою. Нагадаємо, що без з’ясування питань походження тюркських мов, а по можливості, проблеми генетичної або типологічної спільності ряду міжтюркських фонетичних явищ, граматичних форм, явищ слово- та формотворення, яким присвячено основну увагу О. Прицака як лінгвіста, неможливе вивчення співвідношення турецької мови до побутуючих на території сучасної України тюркських мов — насамперед гагаузької

та кримськотатарської, меншою мірою — кримському діалекту караїмської мови.

Існує небагато вагомих наукових досліджень з історичної тюркської лінгвістики, що належать перу українських тюркологів. Саме тут зразком мають послужити ґрунтовні праці нашого колишнього директора О. Й. Прицака⁵. У цій статті йтиметься про вибрані праці О. Й. Прицака, як-от: “The Hunnic Language of the Attila Clan”, “Das Alttürkisch”, “An Eleventh — Century Turkish Bilingual (Turco-Slavic) Graffito from the St. Sophia Cathedral in Kiev”, “Old Turkic Regnal Names in the Chinese Sources” тощо.

Надзвичайно важливе значення для української тюркології має стаття О. Й. Прицака “Двомовне (тюрко-слов'янське) графіті з собору Св. Софії у Києві XI ст.” (HUS. 1982. VI. № 2), що являє собою перфектний зразок лінгвістичного аналізу тексту із затемненою семантикою. Ретельний текстологічний аналіз із наведенням оригіналу тексту і викладом існуючих гіпотез щодо предмета прочитання супроводжується запропонованою власною версією трактування шести іменників, вказівного займенника, одного дієслова та кількох словозмінних і словотвірних морфем. Основний висновок автора про те, що *lingua franca* тюрків — чорних клобуків — по межі річки Рось — мала суто огузький характер, є свідченням, до того ж писемно підтвердженим, про огузьку мовну присутність на Русі в XI—XII ст. Це дало можливість створити нариси історії писемних тюркських мов в Україні та, ширше, Східній

⁵ Принагідно хотілося б відзначити ініціативну роль О. Й. Прицака у створенні, організації та проведенні від 1957 р. найстарішого та найавторитетнішого у світі наукового зібрання з проблем алтаїстики — РІАС (Permanent International Altaistic Conference) — Постійної міжнародної алтаїстичної конференції, що об'єднує найвидатніших спеціалістів-сходознавців у галузі вивчення тюркських, монгольських та тунгусо-манчжурських народів, а також японістики та корезнавства в лінгвістичній, історико-культурній, джерелознавчій та текстологічній тематиці. За 50 років існування Постійна міжнародна алтаїстична конференція завоювала великий науковий авторитет та повагу світового товариства, включає постійних членів, учених практично усіх країн, що спеціалізуються на вивченні актуальних проблем розвитку народів Євразії, і сприяє зростанню обізнаності про наукові інтереси зарубіжних колег та допомагає встановити з ними безпосередні контакти. (Про роботу ювілейного, 50-го, конгресу РІАС у Казані див. інформацію: *Друга І. Казанське сходознавство повертає позиції*//Східний Світ. — 2007. — № 3). Чергове, 51-е, зібрання РІАС вібудеться 27.07.— 2.08.2008 р. в м. Бухарест, Румунія.

Європі. Отже, зазначена стаття О. Й. Прицака дає нам певну точку відліку писемної фіксації огузьких мов в Україні. Відсутність історичного словника кримськотатарської та турецької мов не дозволяє встановлювати паралелі віднайдених Прицаком форм *albā* (монг.) — споменик, монумент (в орхоно-єнисейських пам'ятниках їх не засвідчено. — Т. Текін). Проте див. збережені в іншому значенні словоформи в кримськотатарській мові (албав — солонуватий, гіркуватий)⁶, тракайсько-литовському діалекті, де монгольські елементи, на думку Йонг Сонг Лі⁷, представлені серед таких тюркських мов, як кримськотатарська, гагаузька, караїмська, кримчацька та урумська, найповніше. *Böka* = “силач” в орхоно-єнисейських пам'ятках немає, у М. Кашгарського — відсутня. Уйгурсько-російський словник — *bökä* — силач, борець⁸.

çö/h/a — син (чагатай.) увійшло в кримчацьку мову. Розміщений на сайті О. М. Гаркавця “Словник вірмено-кипчацької мови” дає *çuha* / *cuha* в іншому значенні. В “Дивані люгаті’т — тюрк” М. Кашгарського така форма не засвідчена⁹. В орхоно-єнисейських пам'ятках — немає.

Саме форма *çor* — *çorin* (у чорних клубуків 1490 р.) — “княжич” стала предметом дискусій: М. Кашгарський¹⁰ подає *çor* як “тісний, густий, сплетений” (ймовірно, родинними узами?). У матеріалах орхоно-єнисейських пам'яток¹¹ подається форма *çor* в значенні “титла”. Відзначена Прицаком форма *tatük* — “мудрий, освічений”, чагатай. *tayik* / *teyik* — трапляється також у піснях царя Соломона: *кар.* у значенні “спритний” (*Şolomonun maşalları*, s. 67). “*Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*” (s. 127) подає в *уйгур.* *tetik* як “швидкий, рухомий, спритний”. Тут, можливо, мав місце семантичний перехід.

Неабияким висновком О. Прицака є зауваження (с. 159) про відсутність у софійській білінгві губної вокальної гармонії (*ölti*, не *öldü*), що виникає ледве наприкінці XVII ст. у класичній османотурецькій мові, а регулярно простежується лише у пізньоосманську добу. Тобто ми маємо

⁶ Крымскотатарско-русский словарь. — Тернополь: Диалог, 1994.

⁷ Университет Сеул, педагогичний факультет, Південна Корея. Доктор Йонг Сонг Лі є тюркологом-лінгвістом, перу якого належить монографія “Післяйменники в тюркських мовах” (турецькою мовою), наук. редактор — проф., д-р Мегмед Ольмез, науковий керівник — проф., д-р Талат Текін.

⁸ Уйгурсько-російський словник — Алма-Ата, 1961. — С. 45.

⁹ *Kaşgarlı Mahmud. Divanü Lugati't — Türk.* — Istanbul: Kabcacı Yayınevi, 2005. — 725 s. ve harita.

¹⁰ Там само. — С. 241.

¹¹ Публікація Т. Текіна (перевидання ТДК). — Анкара, 2006. — С. 136.

свідчення так званої першої огузької, досельджуцької етнічної компоненти на території України.

Форма *küŝ* / *осм.-тур. güŝ* — “сила”. Тут має місце графічне відображення /*ş/-/ç*/ на позначення відсутнього в графіці /*ç*/ . О. Прицак вважає занадто віддаленою гіпотезу про “кипчацький” перехід /*ş*/ у /*ç*/ , як то відбулось у казахській та кримськотатарській мовах.

І нарешті, для нас усіх уроком є не лише власне лінгвістичний, але й історичний аналіз тексту графіті, використання комплексного історико-філологічного аналізу для датування пам’ятки та історико-культурного контексту.

Інша, не менш важлива, стаття О. Прицака “Гунська мова Аттілі хана” (HUS. 1982. № 4) подає аналіз ономастичного матеріалу, гунської титулатури, а також спробу генеалогії клану Аттілі. Стаття закладає підвалини граматики (зокрема орфографії, фонології та фонематичних змін) реконструйованої гунської мови. Питання етномовної належності гунів є предметом дискусійного обговорення від 1800-х рр. (Джозеф Дегіньє) та предметом численних позанаукових спекуляцій. О. Прицак наводить сучасну йому бібліографію подібних дискусій. Автор зазначає, що гунська проблема важлива для української науки не лише в академічному аспекті, але й з огляду на безперечну роль гунського етнічного компонента в українському етногенезі.

33 імені клану від 375–455 рр. поділено на 2 групи: 1) № 1–25 — власні імена або титули; 2) № 26–33 — династійні назви — аналізовано на широкому алтаїстичному тлі та є чи не першою власне алтаїстичною лінгвістичною працею українського дослідника. Автор робить висновок, що реконструкція та детермінування типологічного характеру гунської мови можливі. Він дає чітку відповідь тюркологічним теоріям, що гунська мова не була достеменно тюркською, проте перехідною стадією між тюрко-монгольським та давньотюркським мовним станом (*див.* тюрко-монгольські реконструкції у В. І. Рассадіна). Потужні зв’язки гунської мови із протобулгарською та сучасною чуваською мовами не заперечують наявних у мові давньоогузьких рис (насамперед на рівні морфології та лексики).

Наявність довгих приголосних у гунському вокалізмі та відсутність дифтонгів здаються, на перший погляд, контроверсійними фактами: якщо перша риса зближує гунську мову із тюрко-монгольським мовним станом, то друга — її віддаляє. Палатальна гармонія в мові стала основним критерієм, за яким турецькі дослідники А. Джафероглу, а за ним А. Б. Ерджілясун поставили гунську мову першим етапом

в історії тюркських мов. Гунський консонантизм знову свідчить не на користь тюркської, а на користь монгольської гіпотези належності гунської мови. Такі риси, як ротацізм, а також палатальні кореляції в системі приголосних свідчать на користь тюрко-монгольського, а не тюркського характеру мови як визначального для розгалуження дерева алтайської мовної родини, що була засвідчена гунською титулатурою. **-d-** у середині слова відрізняє гунську мову від протобулгарської та чуваської; наявність дифтонгу **-ng-** у формі *elmingi*; недотримання губної гармонії в *ölçindür*, наявність етимологічно складних композитів, як у *kürsig* < *kürā* — *sig* — все це апелює до загальної тюрко-монгольської мовної єдності. Форма *sökmän* має паралелі у М. Кашгарського як назва воєнної титули. Ключовою є позиція Прицака при такому дослідженні. Він пише: “...Коли я почав експериментувати із 33-ма гунськими іменами в прагненні встановити їх лінгвістичні зв’язки, — я не мав жодних упереджених концепцій щодо результатів — алтайського, іранського, угорського або іншого походження...” Цей зразок неупередженості наукового дослідження мусить стати зразком для усіх тюркологів. Методологічний аспект статті — розгляд ономастики не ізольовано, але в комплексі, вибудовування “фонетичних законів” як таких — відповідає цілям та методології сучасної порівняльно-історичної лінгвістики, що прагне встановити “загальні закони розвитку мови” в конкретних мовах¹².

Саме “реконструкції та конструкції” (с. 471) О. Й. Прицака є його найціннішим внеском в історію тюркських мов. Ним закладено підвалини реконструкції морфофонеміки й наголосу гунської мови. Зазначмо, що ці результати О. Й. Прицака підтвердили за 50 років реконструкції Уве Блессінга, М. Кнюппеля та Д. Сінора.

Побіжно торкнімося ще таких визначних статей О. Й. Прицака, як праці в серії *Handbuch der Orientalistik*¹³. Це, зокрема, стаття “Монгольська мова” (“*Das Mongolische*”). На основі етнографічно-соціологічної експедиції 1954 р. до “нащадків монгольських гарнізонів” з Ільхан в Ірані, що зберегли свій напівкочовий штаб життя в північному Афганістані, автор проводить аналіз, спираючись на зібрання перших даних лейтенанта Роберта Лі (200 слів / 29 речень, 1838 р.), а також на праці Л. Ліреті, G. Ramstedt’a (*Ural — Altaische Jahrbücher*, “*Mongholica*”) тощо. Автор вивчає досить рідкісні, ізольовані діалекти мойол, аймак

¹² Матеріали наукової конференції “Языковые контакты в аспекте истории”. — Филологический факультет МГУ им. Ломоносова. — М., 01.2008.

¹³ Видавництво Brill, 1964.

та хасара в цих провінціях і робить висновок про потужний персько-таджицький вплив.

Видана окрегим числом в *Ural-Altische Jahrbüher* 1964 р. розвідка про “Ротацізм та ламбдаїзм” присвячена ювілею Юліуша Немета та Луїса Лігеті, в якій автор використовує для порівняння вельми широке коло мов (с. 341), як-от: османську, кримськотатарську, хакаську, шорську, туркменську, узбецьку, уйгурську, татарську, караїмську, кумицьку, ногайську, башкирську, казахську, каракалпацьку, киргизьку, тувинську, чуваську тощо. Як відомо, в тюркології та, відповідно, в алтаїстиці під поняттям “ротацізм” розуміють “чуваський відповідник /р/ огузькому /з/, під ламбдаїзмом — чуваське /л/ дорівнює огузькому /ш/” (О. Прицак), тобто: *köküz / kökür (z) / kökräk* (груди); *güz — her* (дочка), у зв’язку з чим йдеться про поділ тюркських мов на з-ш – мови та р-л – мови. Це явище насправді стає визначальним в алтаїстиці, де два століття тому ротацізм та ламбдаїзм було виявлено і для монгольських, і для тунгусо-манчжурських мов. О. Прицак задається питанням: котре з обох явищ є первинним, а яке — похідним. Він намагається розсудити обидва протилежні погляди на проблему, аналізуючи лише типові приклади, обмежуючи тунгуські паралелі й зосереджуючись на пам’ятках монгольської писемної мови і насамперед “Таємної історії монголів”, а також старотюркської мови (насамперед пам’ятки караханідської доби). Аби не завуалювати хід думки, він пов’язує форми стану з абстрактною множинністю (колективний суфікс -гун/-гин). Поруч із -гун/-гин, на думку автора, існував ще один афікс на позначення колективності — -āk, як у тувинській мові: *kökräk* та ін. Саме в морфологічному оточенні приголо-сних р/л та з/ш криється відповідь на питання походження ротацізму та ламбдаїзму, доходить висновку О. Й. Прицак. Відомо, що прихильники первинності р/л підтримують алтайську теорію, а скептики відносно алтайської теорії є прихильниками первинної з/ш у мовах. Суперечка, що тривала десятиліттями, була безплідною саме внаслідок неврахування ролі морфологічного, а не фонетичного і, відповідно, фонологічного фактору. Поняття ротацізму / ламбдаїзму мусить бути замінені розумінням морфологічної зміни — результатом злиття на морфемному шві: якщо відповідно після р/л траплялась морфонема інша, аніж -х-, як це було в турецькій мові, то розвивався з/ш – тип. Такий перехід був результатом тривалого розвитку і залишив по собі сліди “ротацізму” в типово з-мовах (азербайджанській тощо). Безперечно, наукові висновки О. Й. Прицака мусять бути враховані при викладанні вступу до тюркських мов, тюркської мовної історії, а також братися до уваги в усіх іс-

торичних реконструкціях. Як бачимо, така робота О. Пріцака є першою після А. Ю. Кримського спробою українських тюркологів-лінгвістів створити нарис порівняльно-історичної граматики тюркських мов із залученням даних усєї алтайської мовної родини.

Стаття “Das Alttürkische” розглядає старотюркську мову як мову доісламських пам’яток у синхронному і діахронному планах, тобто в її зв’язках із монгольською та тунгусо-манчжурською мовами. Встановлено часові межі функціонування мови — від II ст. н. е. до 1031 р. на сході та 1069 р. на заході в Туркестані. Статус старотюркської мови визначено як свого роду степове койне, яке водночас містить у собі достатньо відмінні діалекти (насамперед тюркутський та уйгурський), що заважає провести точну їх класифікацію. Автор використовує не лише старотюркські писемні джерела, але й пам’ятки брахмійським письмом, якутські, киргизькі, тюркутські та уйгурські паралелі. Слід сказати, що тогочасний стан розвитку тюркології не дозволив О. Пріцакові використати повною мірою енисейські, тувинські, а також талаські “не уніфіковані в мовному відношенні” тексти (саме така позиція міститься в праці І. А. Батманова)¹⁴. Проте нинішні реконструкції за методом глотохронології (Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков) дозволили провести палеографічне вивчення та повернутися до питання датування і цих пам’яток¹⁵. При цьому рунічне письмо являє для О. Пріцака “приспосовану до потреб алтайської мови модифікацію семітської писемної системи” (нині перевага надається гіпотезі походження тюркських рун від согдійського алфавіту в курсивному накресленні). О. Пріцаком вперше виділено дві групи старотюркських діалектів — н-діалекти та й-діалекти — та окреслено їх особливості. Подібна класифікація й досі відсутня в енциклопедичних виданнях з тюркських мов в Росії¹⁶. Цікаве спостереження О. Пріцака про наявність підрядних речень у й-діалектах та розвинений сполучниковий синтаксичний зв’язок, вступні конструкції та інверсований присудок, тобто зачатки розвитку аналітичних конструкцій в мові синтетичного типу. Висновки автора про частиномовний поділ в старотюркській мові (“...лише дві

¹⁴ Батманов И. А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. — Фрунзе, 1959.

¹⁵ Кляиторный С. Г. Стелы Золотого озера (к датировке енисейских рунических памятников) // *Turcologica: К семидесятилетию академика А. Н. Кононова*. — Л., 1976. — С. 258–267.

¹⁶ Кормушин И. В. Орхоно-енисейских памятников язык // *Языки мира. Тюркские языки*. — Бишкек, 1997. — С. 89 і далі.

чітко окреслені частини мови — ім'я та дієслово") суперечать висновкам семантичної реконструкції Е. О. Груніної¹⁷ про первинні дієслівні імена з непрозорою частиномовною належністю. О. Й. Прицак також не обмежується сухим граматичним аналізом, але наводить "текстові спроби" прочитання старотюркських текстів і власний їх переклад.

І нарешті, стаття О. Й. Прицака "Паралелізм у давньотюркській мові" написана в Сієтлі як схвалення доробку колеги Мартті Рясянена та підтримка його досліджень як внеску в тюркологію. Вона ґрунтується також на матеріалах В. Томсена, А. фон Габен та С. Малова з тюркських рунічних написів. Незважаючи на те, що до давньотюркських написів уже тривалий час було виявлено великий інтерес, все ж говорити, що усі проблеми їх мовної інтерпретації вирішено, а увесь апарат тюркології для атрибуції пам'яток застосовано, не можна. Автор статті висуває положення, за яким давньотюркський текст книги ворожінь побудований на принципах паралелізму, а відтак при його транскрибуванні слід шукати ідентичні кінцівки. Він дає додаткові докази, що в старотюркській мові афікс дативу *-ga* має також і локативне значення. Автор стоїть на позиціях алтайців, адже вважає, що первинна *z* ані в чуваській мові, ані в монгольській не засвідчена, а ми маємо справу із вторинним *z*, та й те в дуже обмеженій дистрибуції (лише в кінцевому складі та на місці злиття приголосних кінцівок афіксів). Відтак на матеріалі кількох невеликих реконструкцій давньотюркської мови О. Прицак ілюструє свої погляди щодо глобальної проблеми — обґрунтування алтайської мовної гіпотези, захист якої став справою його життя: саме йому належала честь заснування та підтримки постійної життєдіяльності Міжнародного алтайського конгресу, а внесок його в наукове обґрунтування підвалин відповідної гіпотези є незаперечним. Розвиток пізніших антиалтайських концепцій та критика алтайської теорії ні в якому разі не заперечують висновків О. Прицака, який реконструював справжній стан давньотюркської мови, що дозволило підняти рівень лінгвістичних студій на якісно вищій щабель.

Обсяг однієї статті та складність доступу до деяких зарубіжних видань не дозволяє нам оглянути ретельніше решту лінгвістичного доробку О. Й. Прицака. Проте побачене вже дозволяє зробити висновок, що його статті, присвячені історії тюркських мов, є помітним внеском українського вченого-орієнталіста в світову тюркологію, оскільки: 1) як талановитий історик він зарекомендував себе водночас вельми професі-

¹⁷ Груніна Э. А. Историческая грамматика турецкого языка. Морфология. — М.: МГУ, 1991.

ональним лінгвістом — фахівцем із рідкісних мов; 2) статті О. Й. Прицака, присвячені тюркській мовній спадщині на території сучасної України, дають нам точку відліку історії огузької, досельджуцької мови на наших землях; 3) ученим визначено характер мови гунів як не власне тюркської, а тюрко-монгольської із домішкою тюркського мовного елементу; 4) О. Прицакові належить заслуга надання морфологічного трактування явищ ротацізму та ламбдаїзму в тюркських мовах; 5) його твори можна вважати першою спробою українських тюркологів-лінгвістів створити порівняльно-історичну граматику тюркських мов із залученням даних усієї алтайської мовної родини; 6) нарешті, методологія наукового лінгвістичного дослідження О. Прицака ґрунтується на абсолютній неупередженості щодо очікуваних висновків, що має стати дороговказом молодшому поколінню тюркологів.

Вивчення решти тюркологічних праць провідного фахівця української тюркології О. Й. Прицака на часі й становить перспективу подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Дрига І. М.* Історія тюркських мов в Україні: досвід вивчення, 2000–2007 рр. // Україна — Туреччина. НБУВ, матеріали конференції, Київ, 11.2007.
2. *Дрига І. М.* Тюркська історична лінгвістика на сторінках видань *Harvard Ukrainian Studies* (томи 1–20, 1977–1996) // Національні мовні картини світу / Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка. — К., 2008.
3. *Adelphotos: A Tribute to Omeljan Pritsak by his Students* // *Harvard Ukrainian Studies*, 14 (1990).
4. *Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his colleagues and students* // *Harvard Ukrainian Studies*, 3–4 (1979–1980).
5. *Handbook of Oriental Studies. Section Eight. Central Asia. Volume Fifteen.*
6. *Jankowski H.* *A Historical-Etymological Dictionary of Pre-Russian Habitation Names of the Crimea.* — Leiden; Boston: Brill, 2006. — 1234 p. + addit.
7. *Pritsak O.* Die protobulgarisch Aufschrift auf einer Bleiphombe aus Warna // *Scholia. Annemarie von Gabain zum 80. — Geburtstag; Wiesbaden*, 1981. — P. 118–122.
8. *Pritsak O.* The Proto-Bulgarian Military Inventory Inscriptions // *Studia Turco-Bulgaria* 5 : 33–61. — 1981.
9. *Pritsak O.* The Hunnic Language of the Attila Clan // *Harvard Ukrainian Studies* 6, No. 4. — P. 428–476.
10. *Pritsak O.* Das Altürkisch // *Handbuch der Orientalistik (Leiden).* — 1 Abt. — Vol. 5. — Pt. 1 : 27–52.
11. The Old Turkic Title *γwry'p'nt* // *Studia Turcologica memoriae Alexii Bombaci Dicata.* — Naples, 1982. — P. 403–406.

12. *Pritsak O.* An Eleventh — Century Turkish Bilingual (Turco-Slavic) Graffito from the St. Sophia Cathedral in Kiev // *Harvard Ukrainian Studies* 6, 1982. — No. 1. — P. 152–166.
13. Т.с. Тюркско-славянское двуязычное граффити 11 столетия из собора Св. Софии в Киеве // *Вопросы языкознания*. — 1987. — № 2. — С. 49–61.
14. *Pritsak O.* A Historical Perspective on the Ukrainian Language Question // *Aspects of the Slavic Language Question. Vol. 2: East Slavic*. — New Haven, 1984. — P. 1–8.
15. *Pritsak O.* On the Tunguz Numeral Nadan 'Seven' // *Bulletin of the Institute of North Eurasian Cultures*. — Hokkaido University. — P. 1–8.
16. *Pritsak O.* Ukrainian koryst' 'benefit' // *Studies in Ukrainian Linguistics in Honor of George Y. Shevelov*. — New York. — P. 253–257.
17. *Pritsak O.* Old Turkic Regnal Names in the Chinese Sources // *Niguča Bitig. Journal of Turkish Studies*. — 1986. — No. 9. — P. 205–211.
18. *Pritsak O.* The Origin of the Name Rus/ Rus' / *Passé Turco-Tatar. Présent Soviétique Études offertes à Alexandre Benningsen*. — Paris, 1986. — P. 45–65.
19. *Pritsak O.* The Initial Formula канасувиги in the Proto-Bulgarian Inscriptions // *Studia Slavica Mediaevalia et Humanistica Riccardo Picchio dicata*. — Rome, 1986. — Vol. 2. — P. 595–601.
20. *Pritsak O.* The Origin of the Name Sibir // *Gedanke und Wirkung. Festschrift zum 90. Geburtstag von Nikolaus Poppe*. — Wiesbaden, 1989. — P. 271–280.
21. *Pritsak O.* The first publication — in 1935. while the first historical linguistics publication — in: 10.1941. nazvy Kyeva v mynulomu (Ukrains'ke slovo).
22. *Pritsak O.* Karahanidische Streitfragen 1–4. — Oriens, 1950. — 3 : 2. — P. 209–228 (dyv.: 26).
23. *Pritsak O.* Bericht über die Gründung der Societas Uralo-Altaica (Göttingen e.V.) // *UJb*. 1952. — 24: 3–4. — P. 116–122.
24. *Pritsak O.* Stammesnamen und Titulaturen der altaischen Völker // *UJb*, 1952. — 24 : 1–2. — P. 49–104.
25. *Pritsak O.* Die Bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren (Ural-Altäische Bibliothek, vol. 1). — Wiesbaden, 102 p. — 3 pl.
26. *Pritsak O.* Tschuwaschische Pluralsuffixe // *Studia Altaica. Festschrift für Nikolaus Poppe zum 60. — Geburtstag (Wiesbaden)*. — P. 137–155.
27. *Pritsak O.* Die ursprünglichen türkischen Vokallängen im Balkarischen // *Jean Deny Armağanı*. — Ankara, 1958. — P. 203–207 (pervobytnyj).
28. *Pritsak O.* Das Abakan- und Čulymtürkische und das Schorische. Anhang: Das Kamassische // *Philologiae Turcicae Fundamenta*. Ed. By Jean Deny et al. — Wiesbaden, 1959 — Vol. 1. — P. 598–640.
29. *Pritsak O.* Das Alttürkische // *Philologiae Turcicae Fundamenta*. Wiesbaden, 1959. — Vol. 1. — P. 568–598.
30. *Pritsak O.* Bolgaro-Tschuwaschica. Acht Noten zu den Wolga-Bulgarischen Grabinschriften des 13.—14. Jr. // *UJb* 31, 1959. — P. 274–314. — 5 pl.

31. *Pritsak O.* Das Karaimische // *Philologiae Turcicae Fundamenta.* — Wiesbaden, 1959. — Vol. 1. — P. 318–340.
32. *Pritsak O.* Das Karatschaische und Balkarische // *Philologiae Turcicae Fundamenta.* — Wiesbaden, 1959. Vol. 1. P. 340–368.
33. *Pritsak O.* Käsġarīs Angaben über die Sprache der Bolgaren // *ZDMG* 109, 1, 1959. — P. 92–116.
34. *Pritsak O.* Das Kiptschakische. A. Mamluk — Kiptschakisch. B. Armenisch-Kiptschakisch // *Philologiae Turcicae Fundamenta.* — Wiesbaden, 1959. — Vol. 1. — P. 74–87.
35. *Pritsak O.* Das Neuigurische // *Philologiae Turcicae Fundamenta.* Wiesbaden, 1959. — Vol. 1. — P. 525–563.
36. *Pritsak O.* Xun — der Volksname der Hsiung-nu // *CAJ* 5: 1, 1959. — P. 27–34.
37. *Pritsak O.* Zvanec'ke peremyr'ja (1653 r.) za turts'kym hronistom Naj'moju. UVAN. Bjuletën', Augsburg. No. 8–9. — P. 15–18.